

ORTA ASYA KÖKTENDİNCİLİĞİNİN KÖKENLERİ HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ*

Sergey N. ABAŞIN**

With the emergence of independent states after the collapse of the USSR, there have emerged some religious movements in these states. For centuries, Central Asia has been the area where Islamic traditions have been an intensive effect on daily life. And these traditions have been protected against anti-religious policy of the Soviet administration. But it is also possible to see the transformation of Islam from pre-Soviet period till today. Today, there have seen two important tendencies in Islam in Central Asia: fundamentalism and traditionalism. In this article, the author is analyzing these two tendencies and arguing that as a result of authoritarian regimes, Islam may become more radical and may cause some dangerous effects in Central Asia.

Son o yılda İslam'ın yoğun bir şekilde siyaset ve ideolojiye geri dönüşü Orta Asya'nın tarihi gelişiminin önemli bir özelliğini oluşturmuştur. Bu süreç aslında çelişkili görünmektedir, çünkü, geçen yetmiş yıllık dönem boyunca Sovyet yönetiminin resmi politikası dinin toplumsal hayattan tedricen çıkarılmasına yönelik olmuştur. İslam'a karşı yürütülen uzun süreli mücadeleye rağmen, 1980-90'larda Orta Asya'da "İslami diriliş" olarak adlandırılan gerçek bir dini patlama yaşanmıştır. Aslında ise Orta Asya toplumunun İslamiyet'e geri dönüş süreci yaşanmaktaydı. Bununla ilgili olarak bazı sorular ortaya çıkmıştır: Sovyet ve Sovyet sonrası dönemde İslam'ın "dirilişi" nasıl mümkün oldu; bu olgunun nedenleri nedir, gelecekte ne tür gelişmeler olabilir?

Çağdaş Rus analitiğinde bu olgunun doğası ve kaynaklarına ilişkin çok belirgin ayrımların olmamasıyla birlikte iki bakış açısı mevcuttur. Bunlardan ilki "İslami diriliş" "gelenekselcilik"le bağdaştırmaktadır. Bu görüşü ilk defa 1989 yılında Moskova Üniversitesi profesörü, etnograf S. P. Polyakov ortaya koymuştur. Ona göre, Orta Asya toplumunun sosyal yapısı, yüzyılın başındaki durumuyla kıyaslandığında hemen hemen hiç değişime uğramamıştır. 20. yüzyılın yüzeysel modernizasyo-

* Makale Rusça'dan Türkçe'ye ASAM Türkistan Masası Asistanları Saule Baitzhaunova ve Nermin Guliyeva tarafından tercüme edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. ; Rusya Bilimler Akademisi Etnoloji ve Antropoloji Enstitüsü Orta Asya ve Kazakistan Halkları Bölümü, Kıdemli Araştırmacı.

nu toplumun temel taşlarına dokunamamış, temel sosyal yapılar ve kurumlar olduğu gibi kalmıştır. Polyakov'a göre, bu bağlamda sözü edilen yapı ve kurumlarla bütünleşen ve onları meşrulaştıran İslam, gölgede kalmasına rağmen, kendi konumunu koruyabilmiştir. SSCB'nin ekonomik, siyasi ve ideolojik krize girdiği sırada ise "yeraltı"ndan çıkan İslam, Orta Asya'da eski baş rol oyunculuğuna geri dönmeye yönelik iddialarını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Böylece İslam, bölgeye Rusların gelişinden ve din konusunda yaptıkları kitlesel baskıların başlamasından önceki, yani 19. ve 20. yüzyılın başındaki haline dönmüş oldu.

Polyakov'un Orta Asya toplumunun sosyo-ekonomik yapısına dair değerlendirmeleri Rusya bilimsel çevrelerinde ve hatta Orta Asya'da epey popülerite kazanmıştır. Özbekistan Devlet Başkanı İslam Kerimov, bir söyleşi sırasında Özbek toplumunu "gelenekselci" olarak nitelendirmiştir. Bunun yanında "gelenekselcilik" terimi bölgedeki İslami hareketle ilgili literatürde benimsenememiştir. Polyakov'un öğrencilerinden oluşan çok dar uzman çevresi onun tanımlamasında ısrar etmektedirler.

"Köktendincilik" olarak adlandırılan konsept daha popüler olmuştur. Konseptte göre, 1980-90'lı yıllarda "yeniden doğan" İslam hiç de 19. ve 20. yüzyıllarda Orta Asya'daki İslam gibi değildir. Bölgeye yüz yıllık tarihe sahip "gelenekler" değil de, Muhammed Peygamber ve Dört Halife dönemindeki adetler gelmiştir. "Köktendinciliğin" belirtileri olarak aşağıdakiler sayılmaktadır: Sofuluk ve kutsal kişilere tapma (mezarlara tapma vs.) dahil olmak üzere tüm diğer inançlardan arınarak "İslam'ın yeniliklerden temizlenmesi" (birçok "halk" ritüellerinden vazgeçme), mezheplerin rolünün reddedilerek yaşam kuralını belirleyen tek kaynak olarak Kur'an ve Sünnet'in tanınması, "gerçek" inançtan çekilen Müslümanlara karşı da uygulanması öngörülen cihada özel önem verilmesi, dış görünüş itibarıyla sakal bırakma, paçası kesik pantolon giyme vs. Tüm bunlar "köktendinciliğin" sadece "gelenekselcilikle" uyuşmakla kalmayıp, İslam'ın ona tamamen aykırı olan bir şekli olarak ortaya çıktığını göstermektedir.

"Eski" İslam'ın Sovyet döneminde nasıl yarı meşru bir şekilde hayata kalabildiğini vurgulayan "gelenekselcilik" konseptinden farklı olarak, "köktendincilik" konsepti daha çok "yarı geleneksel, yarı modernize" olmuş Orta Asya toplumunun temelini "yeni" İslam'ın nasıl yerleştirildiği sorunu ile ilgilienmektedir.

Birçok Rus bilim adamı, siyaset bilimci, gazeteci ve özel servis temsilcileri bu süreci çeşitli yabancı siyasi güçlerin faaliyetine bağlamaktadırlar. Örneğin, Stratejik Gelişme Merkezi uzmanlarına göre, "...Orta

.....
: **Birçok Rus bilim adamı,**
: **siyaset bilimci, gazeteci**
: **ve özel servis temsilcileri**
: **bu süreci çeşitli yabancı**
: **siyasi güçlerin faaliyetine**
: **bağlamaktadırlar.**
.....

Asya Cumhuriyetleri'nde devletçiliğin zayıflığı ve siyasi mücadelede demokratik geleneklerin eksikliği uluslararası İslam örgütleri tarafından kullanılmıştır... Genel olarak bakıldığında İslami köktendinciler geniş sosyal tabana sahip değiller ve başta yönetici elit ve aydın kesim olmak üzere, BDT ülkelerinde farklı gruplar arasında popülerite kazanamamışlardır..." Bu bakış açısının taraftarları arasındaki temel fark, hangi yabancı devletin Orta Asya'da İslami yerleştirmeye çalıştığı konusunda ortaya çıkmaktadır: Bir kesim, Pakistan, Afganistan, İran, Suudi Arabistan, Sudan gibi Müslüman ülkelerin etkisinden bahsederken, diğerleri ABD gibi batılı ülkelerin aşırı İslamcı gruplara sağladığı yardımlara ilişkin kanıt aramaktadırlar.

Kuşkusuz, dış etki mevcuttur. Şii İran'daki 1979 "İslam devrimi" ve "üçüncü yol"un (ne kapitalist, ne de sosyalist) ortaya çıkışı Orta Asya üzerinde etki yaratmıştır. 1980'lerde muhalif güçlerin İslami sloganlar altında birleşmesi, 1990'larda ise radikal İslami siyasi güç olan "Taliban"ın ortaya çıktığı Afganistan, bölge üzerinde giderek artan bir etkiye sahip olmuştur. İç ve dış politikalarında İslam ideallerine sadık kalmanın altını çizen Pakistan, Suudi Arabistan ve hatta Sudan bile bölge üzerinde bir ölçüde etki yaratmaktadır. Fakat, dış etkileri, sözü edilen devletlerin düşmanca ve yayılcı politikaları olarak nitelendirmek doğru olmaz. Yukarıda bahsedildiği anlamda "köktendinciliğin" Orta Asya'nın kendisinde olduğu gerçeği şüphe doğurmamaktadır. Bunu nasıl kanıtlayabiliriz?

İslam'da "ortodokslik", bir başka deyişle "ilahi güçle kutsanmış" ve ona göre "gerçek" olanı "gerçek olmayan" İslam'dan ayıracak "inanç sembolü" yoktur. Aynı şekilde, İslam'da, Hıristiyanlıkta kilisenin sağladığı gibi uzlaşmayı sağlayacak iç mekanizmalar yoktur. Bu nedenle de İslam'daki farklı düşünce akımları arasında her birinin "gerçek" İslam'ı temsil ettiğini iddia etmeleri konusunda rekabet yaşanmıştır. Bu sırada bazı akımlar belli süreler için yükselebilmiş, daha sonra düşüşe geçmiş ya da silinmiştir. Dolaylı bir anlatımla bu rekabet, "liberalizmin" habercisi olan günümüzdeki "gelenekselcilik" ve "köktendinciliğin" habercisi olan "muhafazakarlık" arasında bir mücadele olarak düşünülebilir. "Liberaller", İslam'ı günün değişen koşullarına ve yeni görüşlere göre uyarlamaya çalışan kimselerdir. "Muhafazakarlar" ise "yeniliklere" ayak direyen, eskiyi onun idealize edilmiş haliyle korumaya çalışanlardır. Bu akımın en parlak temsilcileri çağdaş "köktendenciler"

ya da "neo-muhafazakarlar" arasında fevkalade popüler olan İbn Cuazi (17. yüzyılın sonu-18. yüzyılın başı), İbn-i Teymiyye (13. yüzyılın sonu-14 yüzyılın başı) ve Hanbalit mezhebinden olan diğer ilahiyatçılar olmuşlardır.

Orta Asya'da "liberaller" ve "muhafazakarlar" arasındaki tartışma, Orta Doğu'ya göre daha ılımlı özelliğe sahip olmuştur. Her iki akım, akait meselelerine ve pratikte İslami hayatı belirleyen kurallara yeterince "liberal" yaklaşımıyla farklılık gösteren ve bölgede yaygın olan Hanefi mezhebi çerçevesinde yaşam sürdürmekteydi. Tarihin farklı dönemlerinde, "Muhafazakarlığa" yönelen Sufi Nakşibendi hocalar, dönemin yöneticilerine putperestliğin kalıntıları ile mücadele etme ve devletin şariat kanunları çerçevesinde güçlenmesi amacıyla yükümlülükler doktrinini sunmuşlardır.

18.-20. yüzyıllarda eski muhafazakarlık, tedricen "köktendinciliğe" dönüşmeye başlamıştır. Bu süreç, büyük ihtimalle, tüm "batı" görüşleriyle (pozitivizm, rasyonalizm, sekülerizm, evrimcilik vs.) yakın temastan kaynaklanmıştır. Bu bağlantı negatif şekilde, bir başka deyişle "batı" düşüncelerine karşı yeni İslami argümanlar arayışı biçiminde ortaya çıkmanın yanı sıra; pozitif biçimde, ya da birçok "batılı" düşünce tarzının öğelerinin benimsenmesi şeklinde de görülmüştür. "Köktendinciliğin" ilk parlak örneklerinden birini 18. yüzyılda yaşayan Arap vaiz Hanbalit Al Vahab'ın öğretisine uyan "Vehhabilik" oluşturmaktadır. Al Vahab, "muhafazakar" görüşlerin Kabe ve Muhammed Peygambere tapmanın yasaklanmasına kadar oldukça radikal bir biçimde yorumlanmasından yana olmuştur. Zamanla, Al Vahab'ın takipçilerinin ideolojik ve siyasi radikalizmi azalmış, 20. yüzyıla gelindiğinde ise neredeyse yok olmuştur.

"Vehhabilik" öğretisi Müslüman dünyasının diğer kısımlarında köktendinciliğin gelişimine lokal ve dolaylı olarak etkide bulunmuştur. Fakat, terimin kendisi, İngilizler tarafından İslam'daki bütün "köktendinci" akımların anlamı olarak benimsenmiştir. 19. yüzyılda İngilizler kendi Hindistan sömürgelerindeki birtakım İslamiyet akımlarına köktendinci damgası vurmuşlardı. Bunlardan başlıcası "Müceddid-i-alf-i-sani" (ikinci bin yılın din reformisti) lakabını taşıyan Ahmad Faruki Sirhindi'nin (16.-17. yüzyılda Moğol Hindistan'ında yaşamış) felsefi ve siyasi görüşlerine uyan öğreti olmuştur. Ahmad Sirvindi Nakşibendi cemaatindendi ve cemaat içinde Müceddid-i ismini alan yeni bir kım oluşturmuştur. Bu öğretinin taraftarları spekülative felsefeye, sofu şatafatlılıklarına karşı çıkarak Müslüman dünyasının birleşmesini, şeriate daha ciddi bir şekilde uyulmasını vs. savunmuştur. Akımın ünlü temsilcilerinden biri görüş itibarıyla "vehhabiliğe" daha yakın olan Şah

Valiallah'dı (18. yüzyıl). 18.-19. yüzyılda Müceddid-i Öğretisi Orta ve Yakın Doğu'da geniş bir şekilde yayılmış ve Hindistan'da sömürgecilik karşıtı hareketin ideolojik temelini oluşturmuş, Kuzey Kafkasya'da Şamil'in imamlığı ideolojisinin ve Afganistan'da (günümüzdeki "Taliban" dahil) milli hareketlerin bayraktarı olmuştur. Povoljye'deki (Volga boyu) cedit hareketinin birçok temsilcisi de Nakşibendiliğin bu kolunun takipçileri olmuşlardır.

18.-19. yüzyılda Müceddid-i öğretisi sofu cemiyetinin vatanı olan Orta Asya'da büyük popülarite kazanmıştır. Bugün "köktendincilik" olarak adlandırılan halk inançları ile mücadele, sofuluk deneyimine dikkatli yaklaşım, gösterişli törenler ve diğerleri 18.-19. yüzyıl Buhara ve Hokand hanlarının iç politikalarının önemli ögesi haline gelmiştir.

19. yüzyıl ortalarında bölgenin önemli kısmının Ruslar tarafından fethi sonrası Orta Asya İslamının "köktendinci" özellikleri sömürgecilik karşıtı ve milliyetçi öğeler de kazanarak güçlenmeye başlamıştır. Bunun en parlak örneğini 1898'deki Dukçi-işan ayaklanması oluşturmaktadır. Ayaklanma çok farklı kolların görüşlerini birleştirmiştir. Bu, içinde ilahi mucizeye inancı barındıran sofu bir hareketti (öncü İşandı ve ünlü Orta Asya sofularının varisi olduğunu öne sürüyordu). Dukçi-işan aynı zamanda sömürgecilik karşıtı milli bir hareketti. Dukçi-işan'ın kendisini Türk sultanı II. Abdülhamid'in öğrencisi olarak ilan etmesi ve ideal örneğini Osmanlı Halifeliğinde gördüğünü belirtmesi ve bölgede yeniden bir İslam devleti kurma çağrısında bulunması tesadüfi değildir. Bu, aynı zamanda, içinde gösterişli törenlerle mücadele, şeriata ciddi bir şekilde uyma gibi karakteristik çağrıları bulunduran köktendinci bir hareketti. Dini bir jenealoji olan silsileye göre, Dukçi-işan kendi soyunun Ahmad Sirhindi'ye kadar uzandığını iddia etmekteydi. Bazı Rus bilim adamlarının İngiliz geleneğine dayanarak Dukçi-işan'ı "vehhabilik" yanlısı olarak nitelendirmesi de bir tesadüf değildir.

Bütün bunlar, 1920-30'lu yıllarda halkın dini faaliyetlerine karşı uygulanan ve devam eden baskıların, Rusların Orta Asya'ya gelmesinden önce de var olduğunu göstermiştir ki bu da Orta Asya'da İslam'ın "köktendinci" bir biçimde ortaya çıktığını göstermektedir. Tartışma doğurmayan bu vaka bir kere, geçmişte Orta Asya İslamının "köktenleşme" derecesini önemsemeyen "gelenekselcilik" yanlılarının görüşlerini reddetmekte; öte yandan ise "köktendinciliğin" kökenlerini yerel zeminde değil, Orta Asya'nın dışında bir yerlerde arayan diğer "köktendincilik" konsepti taraftarlarının görüşlerine de karşı çıkmaktadır.

Yukarıda söylenenler aynı zamanda İslam'ın gelişiminde Sovyet döneminin sonuçlarına biraz farklı şekilde bakmayı mecbur kılmaktadır. İlk bakışta tezat olarak görünse de, ateizm politikası Orta Asya

Müslümanlarının bilincinin daha fazla "köktendincileşmesini" sağlamıştır. Sovyet yönetimi esas düşmanlarını "kalıntılarda" (sofuluk, işanlık, halk inançları vs.) görmüş ve onlarla her şekilde mücadele etmiştir. Bu şekilde ister istemez Orta Asya toplumunun sosyal alanını gelecekte "köktendinci" fikirlerin emin adımlarla yürümesi için "temizlemekteydi".

Özbek bilim adamı B. Babacanov, Sovyet yönetiminin hatta "köktendincilerle" beraber algıladıkları tehdit karşısında ortak rakipleri olan "geleneksel" dini liderlere karşı bir tür "barış paktı" imzaladığını iddia etmektedir. Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Dini İdaresi Müftüsü "yeniliklere" karşı çıkarken, orta çağ "muhafazakar"larından İbn-i Teymiyye'nin görüşlerine dayanmaktaydı (sözü edilen din adamının görüşlerine dayanmanın bugün "Vehhabilik" belirtisi olarak bilindiğini hatırlatalım). Buna ek olarak, komünist bakış açısı, İslamın yorumuna antiemperyalizm, yetkecilik, eşitliğe ve "parlak geleceğe" inanç gibi kendine özgü niteliklerini katmıştır. Bu Sovyet "köktendinciliğini" daha fazla dogmatikleştirerek, onu bir şekilde güçlendirmiştir.

20. yüzyılın sonlarına doğru Orta Asya'da İslam artık "köktendincilik" virüsüne bulaşmıştır. Bu nedenle de dış etkenler, İslam'ın bu biçimini ithal etmekten ziyade, onun zaten kaçınılmaz olan yükselişinde katalizör rolünü üstlenmiştir. Dahası, Orta Asya'ya suni bir şekilde getirilen herhangi bir ideoloji (İran'dan Şiilik, Türkiye'den elit-milliyetçi ideoloji) toplumun kendisinin iç sosyal gelişimi itibarıyla "köktenci" bir patlamaya hazır olması nedeniyle yerel zeminde köktenci özellikler kazanmaya başlamıştır.

Toplumun "köktendinciliğe" hazır olduğunu gösteren belirtiler nelerdir? Genelde Rus bilim adamları ve siyasetçileri "köktendinci" ideolojilerin yayılmasının sebeplerini 1980-1990'lı yıllarda eski Sovyetler Birliği devletlerini sarsan sosyo-ekonomik krize dayandırmaktadırlar. Onlara göre, hayat standartlarının düşmesi, hayat tarzının marjinalleşmesi, lümpenleşmesi ve arkaikleşmesi var olan ideolojilere karşı tepkileri yükseltmekte ve aynı zamanda kaçınılmaz olarak her türlü ideal dini projelere inancı arttırmaktadır. Bu yüzdendir ki, radikal İslam akımları uzmanı A. A. İgnatenko'nun iddia ettiğine göre, tüm bu sorunları çözebilecek basit ve anlaşılabilir bir reçeteye – "halifelik" dönemine dönüşü sağlayabilecek "köktendinci İslam"a gereksinim duyulmaktadır.

.....
**İlk bakışta tezat olarak
görünse de, ateizm
politikası Orta Asya
Müslümanlarının
bilincinin daha fazla
"köktendincileşmesini"
sağlamıştır.**
.....

Bize göre, "köktendincilik" in ortaya çıkışını sadece Orta Asya bölgesindeki toplumların sosyo-ekonomik hayatlarını modernize etme denemeleri sonucu ortaya çıkan krize bağlamak yanlış olur. "Köktendincilik" sadece modernleşme krizi değildir, aynı zamanda başarıları da pekiştirmiştir. Modernizasyon Orta Asya toplumunun içe kapanıklık, hareketsizlik, okuma-yazma oranı düşüklüğü gibi özelliklerini yıkarak; yerine, kitlesel göçler, genel eğitim, iletişim ve ulaşım araçlarının gelişmesini ve dünyaya açılımı getirmiştir. Şüphesiz, bütün bunlar Orta Asya halkının İslam dünyasına bakış açısının gelişmesine yansiyacaktı.

Geçmişteki İslam'ı anlamaya çalışırsak bu olgu, Orta Asya'nın köylü halkı tarafından sosyal içe kapanıklık olarak algılanmıştır. Kendini müslüman olarak tanımlamak her şeyden önce belirli bir aile ve akraba grubuna, belirli bir nesil veya cemaate ait olmakla başlıyordu. Dini yapı yerli cemaatin toplumsal yapısını aynen tekrarlıyordu.

Her insanın ayrı ayrı değil, bir komşu grubu ve akrabalar bütünü olarak Müslüman olduğu söylenebilir. İslam kendini katılım zorunluluğu olan toplumsal etkinliklerde, ailevi ve günlük hayata ilişkin dinsel törenlerde de hissettirmiştir. Böyle törenlerde yaş ve cinsiyet grubuna göre görevler dağıtılırdı. Her yaş ve cinsiyet grubunun kendi toplumsal konumu vardı. Kişiler, gençliğinde namaz kılmayabilir ve oruç tutmatabilirdi, bunlar gerçek Müslüman'ın hayat kurallarında yapmış olduğu büyük bir yanlışlık sayılmazdı. Buna karşın her yaşlı insan mutlaka namazını kılmak, orucunu tutmak ve bütün dini törenlere katılmak zorundadır. Kadınların toplumsal hayatı tamamen erkeklerinkinden ayrı idi.

İnsan, dini gerçeklere inandıktan sonra değil, doğduğu andan itibaren Müslüman oluyordu. İnsan herhangi bir yerli halka ait olmasıyla Müslüman sayıldığından, dini kuralların uygulanması için çok baskı yapılmıyordu. Onların herhangi bir mazeretle ihlal edilmesi ayıplanmazdı. Din hakkında çok iyi bilgiye sahip olunması ve dogmatik incelemelerinin bilinmesi gerekmiyordu. Bu tür toplumlarda İslam tarihi ve ileri gelenleri hakkında inanılmaz tasavvurlar hakimdi. Din adamlarının rolünü, okumuş kişiler-mollalar-üstleniyordu. Bununla birlikte, molla çocuklarının din adamı olması geleneği başladı; yani, zamanla babadan oğula devredilen dini hanedanlar oluştu. Her molla, bağımsızlığını belirli ölçüde koruyordu ve hiçbir din adamına ve kuruma bağlı değildi. Mollanın kendi bölgesindeki en önemli görevi, aile ve günlük yaşamla ilgili konularda dini bilgi vermektir. Bu din adamlarının din bilgisi çoğunlukla birkaç dua okunmasının bilinmesi ile sınırlı kalmaktaydı. Bu açıdan molla, ritüelleri organize eden ve yöneten kişiydi. Ritüeller dışında taşralı Müslüman din adamı hiçbir sosyal yetkiye sahip değildi ve topluluğun sıradan üyesi idi.

Eskiden İslam toplum yapısında molladan daha önemli rolü İşan (sofu) veya Pir denilen "kutsal" statüdeki dini liderler üstlenmekteydi; yani bu kişiler öncelikle mucizeler yaratmak gibi belirli manevi özelliğe sahipti. Böyle bir lider "...arkasındakiler için tasavvuf doktrinine göre mutlak olan tek bir otorite, tek bir dini egemenlik..." idi. Her Müslüman'ın genellikle babasından veya annesinden miras kalan bir Piri vardı. Genel bir kaniya göre "...eskiden Piri olmayan kişi yoktu, sıradan insanlar için ona sahip olmamak Müslümanlıktan çıkmakla eş anlamlı idi...". Son yıllarda çağdaşlaşma, sanayileşme, göçlerin artması ve sosyal hareketlilik, eğitim düzeyinin yükselmesi, medyanın ve iletişimin yaygınlaşması gibi etkenlerle İslam toplum yapısı köklü değişimlere uğramıştır. İslam sadece yerel iletişim kaynağı olmaktan çıkmıştır. İbadet etmeye gidenler birbirini tanımasalar da siyasi konularda görüş alışverişlerinde bulunmak, televizyonda veya gazetede çıkan haberleri görüşmek için mescitlerde toplanmaya başlamışlardır. Şimdi kimse sadece aile ritüellerine katıldığı için Müslüman sayılmaktadır. Ritüellerin rolü içerik değiştirmektedir; çoğunlukla da bunu, onun reformu ve bir modele göre yapılanması takip etmektedir: bazı ritüeller kısaltmakta, bazıları ise tamamen yok olmaktadır. Artık ibadet eden sıradan bir kişi, ritüelleri yerine getirmekle kalmayıp onun niçin yapıldığını bilmektedir. İslama daha bilinçli yaklaşım, onun emirlerinin yerine getirilmesinin yeni karakterini dikte etmektedir. Herhangi bir sebeple ibadet etmekten veya oruç tutmaktan kaçınılması ciddi bir kabahat olarak algılanmaya başlanmıştır. Bireyin dini kurallara bağlı olmadaki şahsi sorumluluğu artmıştır.

Yeni İslami sosyal yapıdaki özelliklerden biri Müslüman ibadetlerindeki orta yaş özelliğinin geçilmesi olmuştur. Şimdi ibadet etmeye sadece orta yaştakiler değil, yaşlılarla birlikte dini yaşamda aktif rol üstlenen gençler de katılmaktadırlar. Kadın ve erkekleri tek bir Müslüman cemaatinde birleştirme teşebbüsü vardır: kadınları erkeklerle birlikte ibadet etmeye, hatta camilerde ibadet etmeye çekmektedirler; bu ise, Orta Asya'da birkaç asır boyunca gözlenen bir gelişme olmamıştı.

Köylerde dini liderlerin tipi değişmiştir. Sovyet egemenliği, "Şeyhleri" yok ederek onların sosyal hiyerarşideki yerini ve rollerini mollalara bırakıyordu. İslami eğitimin değişimine göre mollalara olan talep de değişiyordu. Bir yandan bunlar katılaşıyordu. Şimdi bir kişinin din adamı olması için resmen onaylı, yani devletin dini kurumlarınca onaylanmış, İslam konusunda belirli bilgiye sahip olması gerekmektedir. Diğer yandan molla olmak isteyenler için yaş ve köken sınırlaması kalkmıştır.

Müslüman din adamlarının köylerdeki faaliyet karakteri değişmiştir. Bugün onlar "kutsallar" gibi manevi otoriteye sahip olamamaktadırlar. Bununla birlikte eğitim düzeyi ve sosyal konumlarından da yararlanamamaktadırlar. Bugün Müslüman din adamları "rahip" değil, İslamı yayan kişilerdir; zira, onların görevi, ritüellerinin yerine getirilmesi değil, İslam ideolojisi propagandasının yapılması, onun gerçekleşmesi için teşvik edilmesidir. Çağdaş mollalar, aralarında sıkı bağ kurmuş ve hiyerarşik yapı oluşturmuşlardır. Gerçekte bugün din adamları sınıfı, kasttan yavaş yavaş parti grubuna dönüşmektedir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Orta Asya'daki modern İslam "Rönesans"ı, geriye dönüş olmaktan çok kaynağının yakın tarihte aranması gereken yeni sosyal ilişkileri ile yeni İslamın doğuşudur. Örneğin, bu konuda, E. Hellner Kuzey Afrika'da İslamın gelişimi eğilimi ile ilgili şöyle yazmaktadır: "...Çoğu Müslüman topraklarının geçen yüz yıl boyunca kültürel tarihi, bir İslami Protestanizm türü olarak nitelendirilebilecek Reformizmin ilerlemesi ve zaferinin hikayesidir. Kimi zaman güçlü, kimi zaman da ölü gölgesinin hayatta kaldığı eskinin güçlü yerel ve akrabalık ilişkilerine dayalı yapısının çözülmesi, yeni merkezi siyasi yapılanmayı şekillendiren koruyucu ve yayılmacı ağlar, küçük toplulukçu örgütlenmeleri destekler şekilde gelişen dini inanç ve ibadetlerin aşınması süreciyle içi içe devam etmektedir ve bunların reformcu bireyselci ve üniter teolojiyle yer değiştirmesi ki bu da bireyin dini açıdan kendisini tek ve büyük bir Tanrı ile ve aracsız cemaat ile özdeşleştirmesine olanak vermektedir..."*

Bunun, Orta Asya'da son yıllarda olup biten ve eski Sovyet topraklarında "köktendincilik" patlamasının temeli olan süreci tanımlamaya yeterli olduğunu düşünüyorum.

Aşırıılık ve İslam Köktendinciliği

Orta Asya'da olayların gelişimini tahmin ederken Orta Asya toplumunun yeniden İslamlaşmasının onun "köktendincileşmesi" ile paralel olarak gelişeceğini çok emin olarak söyleyebiliriz. Bunun için hem tarihi hem de toplumsal nedenler mevcuttur.

* Metinde İngilizce'dir (çevirmen notu).

Bu, yakın gelecekte Orta Asya toplumunun siyasi istikrarsızlıklarla beraber terörün ve çatışmaların şiddetlendiği ortamda kendini bulması ve hatta iktidara köktendinci güçlerin gelmesi manasına mı geliyor? Gerçeği söylemek gerekirse, biraz sakınma payı da olsa, Orta Asya'daki son olaylar buna olumlu yanıt vermiştir. Taşkent'deki patlamalar, Özbekistan İslami Hareketi birliklerinin Orta Asya Cumhuriyetlerindeki düzenli saldırıları, ("Vehhabi" olmayan) "Hizb ul-Tahrir" İslam partisinin popülaritesinin hızla artması, yakın gelecekte olayların gelişeceği konusunda kuşku bırakmamaktadır.

Başka bir soru ortaya çıkmaktadır: Orta Asya'da artan siyasi istikrarsızlık doğrudan doğruya İslam "köktendinciliği"nin yayılmasıyla mı ilişkilidir? Böyle bir bakış açısı, en azından ciddi gözlemcilerin çoğunluğu tarafından geçerli sayılmamaktadır. Rusya Dışişleri eski Bakanı ve eski Başbakanı şarkiyatçı E. M. Primakov'a göre "... İslam köktendinciliğini katiyen İslam aşırılığıyla özdeşleştirmemek, birbirine eşit görmemek gerekir". Başka bir ifade ile, yeniden İslamlaşmanın siyasi çalkantılara sebep olduğunu söylemek yanlıştır.

Fakat, kanımca görünen gerçekleri yani Orta Asya'daki "köktendinciliğin" aşırılıkla olan ilişkisini görmemezlikten gelmek yanlış olur. Gerçekte, "köktendinciliğin" ve İslam aşırılığının kökeni aynıdır. İki olgu da Orta Asya toplumunun modernleşmesi ile doğrudan ilgilidir. Ancak, "köktendincilik" çoğunlukla sosyal ilişkilerin olumlu değişiminin sonucudur. Aşırılık ise, Orta Asya'yı sarsan eski toplumsal prensiplerin hızla kırılması sonucunda oluşan sosyo-ekonomik, politik ve ideolojik kriz neticesinde ortaya çıkmıştır. Başka bir deyişle, iki olgu da kesişerek ve hatta iç içe bir biçimde paralel gelişmektedir.

Bununla birlikte, "köktendincilik" ile aşırılığın birleşmesi objektif süreçlerden uzak nedenlerle kaçınılmazdır. Sovyetlerin dağılmasından sonra, eski SSCB cumhuriyetlerinin siyasi elitinde önemli değişimler olmuştur. Başlangıçta, sonradan iktidara (yasal, yarı yasal ve hatta yasal olmayan yollarla) gelen meşru muhalefet oluşmuş veya zamanla eski elite o da katılmıştır. Her durumda da, iktidar, sembolik "ihtilaller", sonradan da seçimler ve kamuoyu araştırması gibi olaylarla meşruluk kaynağını bulmuştur. Orta Asya ülkelerinde buna benzer hiçbir olay olmamıştır. Burada eski elit ve onun meşruluğu devam etmiştir. Bu yasal muhalefetin oluşması teşebbüsünün önlendiği Özbekistan ve Türkmenistan'da belirgin şekilde görülmüştür.

Orta Asya bölgesinin kilit ülkesi Özbekistan'da durum çok vahim bir hal almaktadır. Yerel muhalefet gizli olarak veya yurtdışında oluşmaya, silahlanmaya ve radikalleşmeye başlamıştır. İktidardakiler muhalefete karşı tutumlarını meşrulaştırmak için onlara "köktendinci" yaftasını tak-

maktadırlar. Bu anlamda söz konusu terim "İslami yeniden doğuş" konusu ele alındığında bir nevi korkuluğa dönüşmektedir. Bunun kullanılması ile iki sorunun çözüme kavuşturulması beklenmiştir: İslam'ın iktidara gelmesini istemeyen nüfusun bir bölümünü harekete geçirmek; daha da önemlisi, anti-fundamentalizm'i (köktendincilik karşıtlığı) yerleşmiş ideoloji haline getiren Rusya ve Batı ülkelerinin desteğini almak. Böyle bir siyaset ters tepki yaratmıştır. Bir yandan aşırıcular toplumsal tabanlarını genişletmek amacıyla "köktendincilerin" İslami sloganlarını benimseyerek kullanmaya başlamışlar; diğer yandan da, "köktendincilik" radikalleşmek ve iktidara siyasi taleplerde bulunmak için güçlenmeye başlamıştır.

Sonuç olarak, pek çok Rus gözlemcinin Özbekistan'da ve belki de diğer Orta Asya ülkelerinde olmasını bekledikleri sarsıntıların alternatiflerini de belirtmek gerekir. Bu alternatifi Tacikistan göstermiştir. Burada 90'lı yıllarda olaylar Özbekistan'da olduğu gibi gelişmekteydi. İktidar 80'li ve 90'lı yılların dalgasında oluşan "ihtilalci" muhalefeti, halkı Rusya'yı ve dünyayı "Vehhabilerin" yayılacağıyla korkutarak bastırmaya çalışmıştır. Neticede muhalefet silahlanarak, "demokratik" (veya "milli-demokratik") sloganlarını "köktendinci" amaçlarla değiştirmiş ve Tacikistan'da iç savaş başlamıştır. Fakat 1998 yılında değişim olmuştur. Pek çok uluslararası arabulucular sayesinde savaşı taraflar arasında barış ilan edilip, iktidar radikal sloganlardan ve intikamdan vazgeçen muhalefete devlet görevlerinin %30'nu devretmiştir. Sonuçta eski "Vehhabiler" devlet adamlarına dönüşmüş, "köktendinci" fikirler ikinci plana geçmiştir, İslami aşırılık ise yok olmuş gibi görünmektedir.

Tabii ki önerilen alternatif şimdilik tam olarak gerçekleşmemiştir. Tacikistan'da halen sosyo-ekonomik durum, yüksek suç oranı, siyasi istikrarsızlık (Tacikistan'ın bütün muhalif grupları barış sürecine dahil edilmemiştir) gibi nedenler radikalizmin patlaması için zemin oluşturmaktadır. Siyasi düzeni değiştirmeye çalışacak yeni muhalefetin (örneğin "Hizb ul-Tahrir") güçlenmesi kuvvetli bir ihtimaldir. Bunlara rağmen, müzakereler mekanizmasını kullanma, menfaatlerde uzlaşarak iktidarı paylaşmak, uluslararası kuruluşları ve ekonomiye finansal yatırımları (riskli de olsa) çekmek Orta Asya'da barışın sağlanmasının, aşırılıkla mücadelenin ve "köktendinciliğin" yatıştırılmasının yegane yoludur.